

QON-QARINDOSHLIK TERMINLARI (O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARI MISOLIDA)

Axmedova Aynura Quanishbay qizi

ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek va qoraqalpoq tillarida qo‘llaniladigan qon-qarindoshlik terminlari qiyosiy-tarixiy aspektida tahlil qilingan, ularning umumiy, xususiy va farqli jihatlari o‘rganilgan.*

Annotation: *In the article, the kinship terms used in the Uzbek and Karakalpak languages are analyzed from a comparative point of view, and their general, specific and different aspects are studied.*

Kalit so‘zlar: *Termin, qarindoshlik terminlari, qon-qarindoshlik terminlari, variant, sinonim.*

Key words: *Term, kinship terms, consanguineous terms, variant, synonym.*

Termin – adabiy til leksikasi qonuniyatlari asosida shakllanuvchi, maxsus tushunchalarni ifodalashga, anglatishga qaratilganligi bilan umumiste‘mol so‘zlardan farqlanuvchi til birligidir. Terminologiya adabiy til leksikasining ajralmas qismi hisoblanib, til lug‘at boyligining o‘sib hamda kengayib borishida katta o‘rin tutadi. Umumadabiy til va terminologiya o‘rtasida jips aloqa mavjuddir, chunki terminologiyaning shakllanishi va taraqqiy etishi, albatta, tilning so‘z yasaliş qonuniyatlari va leksikasiga borib taqaladi[1:26].

Dunyodagi barcha tillar leksikasida insonlar o‘rtasidagi qarindoshlik va yaqinlik munosabatlarini ifodalovchi so‘zlar uchraydi. Jumladan, o‘zbek va qoraqalpoq tillarida ham. Turkiy tillar oilasiga kiruvchi o‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi qarindoshlik terminlari birdan paydo bo‘lib qolgan emas, albatta. Ular ma‘lum bir tarixiy bosqichlardan o‘tib, hozirgi holiga kelgan. Ushbu tillar bitta til oilasiga kirishiga qaramasdan, ularning ko‘p tomondan bir-biriga yaqin, o‘xshash va bir xillik xususiyatlari bilan birgalikda o‘zaro farqlanuvchi xususiyatlari ham mavjud. Tilshunoslikda mazkur tillarning mana shunday xususiyatlari to‘g‘risida keng qamrovli tadqiqotlar olib borilmagan.

Turkiy tillar bo‘yicha qilingan dastlabki ishlar turkiy tillar guruhiga kiruvchi biror xalqning tarixini etnografik xususiyatlarini tekshirish bilan bog‘lab, qavm-qarindoshlik terminlari ustida yo‘l-yo‘lakay to‘xtab o‘tilgan, xolos. Turkiy tillardagi qarindoshlik terminlari haqidagi dastlabki tadqiqotlardan biri L.A. Ismoilovning “Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari” (o‘zbek, uyg‘ur, qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq, turkman tillari materiallari asosida) asaridir. Ushbu kitobda, asosan, o‘zbek va uyg‘ur tillaridagi qavm-qarindoshlik terminlari qiyosiy tekshirilib, qo‘shimcha tarzda qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq va turkman tillari ham qiyos qilingan. Mazkur tillarda mavjud qavm-qarindoshlik terminlarining bir-biridan farqi, o‘xshashligi, tarixiy taraqqiyoti, shevalaridagi ko‘rinishlari to‘g‘risida so‘z yuritilgan. Olim XX asrning oxirlarida yaratilgan ilmiy ishlardan B.

O‘rinboyevning qavm-qarindoshlik terminlarining bir tomonlama xususiyatini, ya’ni undov, murojaat anglatuvchi so‘zlar qatoridagi formasinigina tekshirishga bag‘ishlangan asari haqida, L.A. Pokrovskaya turkiy tillardagi, X.G. Yusupov boshqird tilidagi, S.A. Burnasheva tatar tilidagi qavm-qarindoshlik terminlari xususida aytib o‘tilgan maqolalari to‘g‘risida to‘xtalib o‘tgan [4:6].

Shular qatorida rus turkologi L.Z. Budagovning ikki tomli “Сравнительный словарь турецкотатарских наречий” nomli lug‘atini ham atab o‘tish lozim. Ushbu lug‘atda qarindoshlik terminlariga oid 26 ta turkiy leksema izohlanganligi aniqlangan[9:3].

O‘zbek tilshunosligida S.M. Mutalibov, Sh. Shoabdurahmonov va A. Ishayev kabi olimlar ham tadqiqot ishlari olib borishgan. Shuningdek, keyingi yillarda yaratilgan M. Tuxtasinovanning “Qarindoshlik terminlarining L. Budagov lug‘atida izohlanishi”, M.M. Gaziyeva va M.T. Bannonovalarning “Turkologiyada qarindoshlik nomlarining o‘rganilishi” nomli maqolalarida ham birmuncha ma’lumotlar keltirilgan.

Qoraqalpoq tilshunosligida esa qarindoshlik terminlari bo‘yicha, asosan, Z. Dauletmuratova ilmiy ish olib borgan. Olimaning “Ana ta’repine baylanisli tuwısqanlıq atamaları”, “Nekege baylanisli tuwısqanlıq atamlardıń qollanılıwı” kabi maqolalarini sanab o‘tish mumkin.

Qavm-qarindoshlik terminlari kelib chiqishi va ma’nosiga ko‘ra uchta katta guruhga bo‘linadi:

I. Qon-qarindoshlik terminlari (ona, ota, aka, opa, buva, buvi, singil kabi).

II. Nikohdan keyin paydo bo‘lgan qarindoshlik terminlari (er, xotin, kuyov, kelin, qayin ota, qayin ona kabi).

III. Yaqinlik nomlari (tutingan ona, tutingan ota, tutingan o‘g‘il kabi).

Biz birinchi guruhga kiruvchi o‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi qon-qarindoshlik terminlari to‘g‘risida so‘z yuritishga harakat qilamiz. Qoraqalpoq tilida qon-qarindoshlik terminlari “tuwg‘an-tuwısqanlıq atamaları” deb ataladi.

Ona so‘zi qarindoshlik termini sifatida deyarli barcha tillarda uchraydi. Termin o‘zbek va qoraqalpoq tillarida ham mavjuddir va shu tillarning fonetik xususiyatlariga moslashgandir. Ona so‘zi bolani dunyoga keltirib, uni boqib katta qilgan ayolni ifodalovchi termindir. Masalan: *Erka tutsa onasi, taltayadi bolasi* (Maqol). Mahmud Qoshg‘ariyning turkiy tillar haqida qimmatli ma’lumotlar keltirilgan “Devonu lug‘otit turk” asarida “ana” tarzida keltirilgan [3: 119]. O‘zbek tilida ona so‘zining adabiy tildan tashqari, shevalarda aya, oyi, ena, opa, apa, aba, ana, buva, onjon, acha kabi variantlari ham uchraydi.

Qoraqalpoq tilida bu termin **ana** deyiladi. Masalan: *Aqsham aq besikti qoyıp janın’a, Tın uyqın’dı to’rt bo’lgensen’, anajan* (I. Yusupov). Qoraqalpoq tili dialektlarida ham mazkur terminning apa, sheshe, ene, mama kabi variantlari qo‘llaniladi.

Ota so‘zi qon-qarindoshlik termini sifatida bolasi bor yoki biror shaxsning bolasini asrab olgan erkak ma’nosini bildiradi. “Devonu lug‘otit turk” da “ata” ko‘rinishida berilgan [4: 239]. Adabiy tildagi shaklidan boshqa ato, dada, ada, aka singari variantlari ham mavjud. Masalan: *Siz otamisiz, nimasiz axir, o‘g‘lingizni tiyib olish sira esingizga keladimi?* (A. Qodiriy).

Qoraqalpoq tilida: **ata**. Variantlari: a‘ke, ag‘a. Masalan: *Atanin‘ jaman uli, jurt tutar* (Maqol).

O‘g‘il so‘zi qon-qarindoshlik termini sifatida mazkur ikki til leksikasida ham mavjud. Asosan, bolaning jinsini ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Uning umumiy ma‘nosini konkretlashtirish nuqtayi nazaridan ko‘pincha egalik qo‘shimchalari bilan birga keladi: o‘g‘lim, o‘g‘ling kabi. “Devonu lug‘otit turk” da “og‘ul”, “uri og‘lan” tarzida berilgan [3: 103]. O‘zbek tilida variantlari: ul, o‘g‘lon kabi. Masalan: O‘nta o‘g‘ilning o‘rnini bosadi (S. Ahmad).

Qoraqalpoq tilida: **ul**. Masalan: *Ata dan‘qi menen ul o‘sedi, Ana dan‘qi menen qiz o‘sedi* (Maqol).

Qiz so‘zi qon-qarindoshlik termini sifatida **o‘g‘il** so‘zining antonimik shaklidir va bu termin ham ko‘pincha egalik qo‘shimchalarini oladi. “Devonu lug‘otit turk” da: “qiz” [3: 315]. Bu so‘z ozod qizlarga qo‘llanganligi bilan birgalikda sotib olingan cho‘ri qizlar uchun ham qo‘llanganligi, asli bo‘yi yetgan, lekin turmushga chiqmagan qiz ma‘nosini ifodalashi aytib o‘tilgan. O‘zbek tilida: *Farzand o‘g‘ilmi, qizmi – bari bir ota-onasining yuragi bo‘lar ekan* (Oybek).

Qoraqalpoq tilida: **qiz**. Masalan: *Ko‘zi o‘tkir, suliw qiz kitap ju‘zinen ko‘zin ayirmadi* (O‘. Xojaniyazov).

Aka so‘zi qon-qarindoshlik termini sifatida bir ota-onadan tug‘ilgan katta o‘g‘ildir (o‘zidan kichiklariga, ukalariga nisbatan). O‘zbek tilida varianti: og‘a. Masalan: - *Aka uring, uring birato‘la ikkita shashkasini urib oling* (Oybek).

Qoraqalpoq tilida: **ag‘a**. Variantlari: ag‘a, a‘jag‘a. Masalan: *Tuwisqan ag‘asinin‘ mehriban juzin ko‘rgende kishkene Orinbek qolin shappatlap, g‘orban‘-g‘orban‘ etip qoydi* (T. Qayıpbergenov).

Ini so‘zi tug‘ishgan erkak kishilarning yosh jihatdan kichigiga nisbatan qo‘llaniluvchi termin. “Devonu lug‘otit turk”da: “ini” – kichik birodar, uka [3: 119]. Variantlari: uta, uka. Masalan: *Yig‘im-terim vaqtida bir falokat yuz berib, Hasan o‘z inilari va ularning bolalaridan ajraldi* (S. Ayniy).

Qoraqalpoq tilida: **ini**. Varianti: u‘ke. Masalan: *Barip edin‘ alhistag‘i dayin‘a, Qidirip Eshmurat inim ne qildin‘?* (O‘tesh)

Opa so‘zi o‘zbek va qoraqalpoq tillarda bir ota-onadan tug‘ilgan farzandlar ichida o‘zidan kichiklarga (ukalarga, singillarga) nisbatan katta qizni ifodalovchi termin. “Devonu lug‘otit turk”da: “acha” – aka, ya‘ni katta qiz (opa) ma‘nosida [3: 114]. O‘zbek tilida variantlari: opcha, apka, oyopa kabi. Masalan: *Opasi erga tekkanda, Adolat o‘n bir yashar qiz edi* (A. Qahhor).

Qoraqalpoq tilida: **apa**. Variantlari: a‘japa, qiz apa. Masalan: *Ol ha‘zir Xemiolidin‘ og‘ada jas shag‘inda qaytis bolg‘an apasi haqqinda oyladi* (R. Tagor).

Singil – bir ota-onadan tug‘ilgan qizlarning kichigi (opalariga, akalariga nisbatan). Bu so‘z ham ko‘pincha egalik affikslari bilan keladi. Varianti: siynim. Masalan: *Mamat qo‘y, o‘sha bemehr otani so‘rama, singlim* (Yashin, Nurxon).

Qoraqalpoq tilida: **sin‘li**. Varianti: qarindas. Masalan: *Apam barg‘oy kishkene bolsada segiz jasar sin‘lim apama ja‘rdemlesip turadi* (“A‘miwda‘rya”).

Buvi so‘zi qon-qarindoshlik termini sifatida otasining yoki onasining onasini bildiradi. O‘zbek tilida variantlari: momo, ena, apa, anna, buv, katta ona, ana, opoqi kabi. Masalan: *Bir marta oyim, buvim hammamiz aravaga tushib, Qatortolga borganmiz, juda ajoyib joy* (Oybek, Bolalik).

Qoraqalpoq tilida: **a‘je**. Variantlari: apa, kempir apa, sheshe. Masalan: *Gu‘n‘nin‘ tilin a‘jesi bileli* (“QQ. X. N”).

Buva – buvi terminining antonimi bo‘lib, otasining yoki onasining otasidir. Variantlari: bobo, ota, katta ota, ota opoqi, oppoqdada, oto, opodda kabi. Masalan: *Buvamning so‘zlari ohista qaynab turgan zilol buloqni eslatardi* (“Saodat”).

Qoraqalpoq tilida: **ata**. Variantlari: baba, ag‘a. Masalan: *Ata jurt – burinnan son‘g‘i atababasinin‘ otirg‘an, qonis basqan jeri, ata ma‘kanı* (J. Aymurzaev).

Bir ota-onadan tarqalgan avlod – urug‘ni ifodalovchi terminlar:

Avlodlar	O‘zbek tilida	Qoraqalpoq tilida
I	Farzand (o‘g‘il, qiz)	Perzent (ul, qiz)
II	Nevara (nabira)	Aqlıq
III	Chevara	Shawlıq
IV	Evara	Quwlıq
V	Pay nevara	Tuwlıq
VI	Kukun nevara	Bawlıq
VII	Yot nevara	Jawlıq (jatlıq)

Xulosa qilib aytganda, turkiy tillarda, xususan, o‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi qavm-qarindoshlik terminlarini tilshunoslik nuqtayi nazaridan qiyosiy tahlil qilish, ularning o‘xshash va farqli, umumiy va xususiy jihatlarini aniqlash, ilmiy tadqiqotlar olib borish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri – qarindoshlik terminlarining o‘rganilishida katta ahamiyat kasb etadi. Chunki terminlar, albatta, har qanday til leksik fondining katta qismini qamrab oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. –Toshkent, 2019.
2. Dauletmuratova Z. Ana ta‘repine baylanışlı tuwısqanlıq atamalar //Berdaq atındag‘ı Qaraqalpaq ma‘mleketlik universitetinin‘ xabarshısı –Nukus., 2016. 123-bet.
3. Gaziyeva M, Bannonova M. Turkologiyada qarindoshlik nomlarining o‘rganilishi. Journal of Advanced Research and Stability –T., 2022. 83-bet.
4. Ismoilov I. Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari. –Toshkent, Fan, 1966.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh jildlik. –Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. Birinchi jild.

6. Qaraqalpaq tilinin‘ tu‘indirme so‘zligi. To‘rt tomliq. –Nukus, Qaraqalpaqstan, 1982. Birinshi tom.
7. Qoshg‘ariy M. Devonu lug‘otit turk. –Toshkent, Fan, 1960. I,II,III tom.
8. Tuxtasinova M. Qarindoshlik terminlarining L.Budagov lug‘atida izohlanishi //Tilshunoslikning dolzarb masalalari:Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari –T., 2022.